

7.

A névmás mint indirekt anafora¹

HAASE ZSÓFIA

Elöljáróban

Egy szöveg koherenciáját létrehozó és fenntartó nyelvi (verbális) eszközök közül jelen dolgozat az indirekt anaforákat veszi górcső alá. A választásnak számos oka van, de a legfontosabb talán az, hogy az indirekt anaforák az egyik leghatékonyabb és leghatásosabb eszközei a szövegösszefüggés létrehozásának és fenntartásának. Ennek oka abban keresendő, hogy az indirekt anaforáknak „két szövegreferenciális funkciójuk van: új (korábban nem említett) szövegreferensek bevezetése, valamint a globális referenciális vonatkozás továbbvitele. Ily módon az indirekt anaforák a szöveg referencializálása során aktivációs és reaktívációs folyamatokat kapcsolnak össze egymással.”² Az indirekt anaforákat így ún. rematikus tematizálásokként (*rhematische Thematisierungen*) is felfoghatjuk, ugyanis az információ kibontakozása szempontjából ötvözik a kontinuitást és a progressziót a szövegekben.³

Dolgozatom alapkérdése röviden megfogalmazható: Betölthetik-e névmások — a magyarban általában igei személyragok — indirekt anaforák szerepét? A kérdésre a szakirodalom tükrében igenlő választ lehet adni. Mindazonáltal az alábbi elemzéssel az a célom, hogy megmutassam: a névmási anaforák használatát biztosító feltételrendszer leírása korántsem teljes, mi több, nem is egyértelmű, ami — mint látni fogjuk — annak köszönhető, hogy az indirekt névmási anaforák használatát blokkoló anaforikus szigetek fogalma a szakirodalomban folyamatosan újraértelmeződik. Már itt leszögezem, hogy a dolgozat célja nem az, hogy a végső kritériumokat megfogalmazza. Az, hogy az ún. anaforikus szigetek milyen feltételek mellett blokkolják az indirekt névmási anaforák használatát, olyan kérdéskör, amelynek feltárása még minden bizonnyal előttünk áll. Dolgozatomban a szakirodalomban javasolt kritériumok alapján gondolom újra

¹ A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

² L. Schwarz (2000: 49)

³ Az indirekt anaforák első említésben jelennek meg, a határozottsági információ azonban azt jelzi a befogadó számára, hogy a referensek ismertek. L. Schwarz (2000: 91 skk.)

az indirekt névmási anaforák problémakörét: az eddig elért eredmények bemutatása mellett rávilágítok néhány — a problémakör szempontjából — megfontolandó jelenségre, melyek tükrében — véleményem szerint — a használatos kritériumok rendszere is felülvizsgálatra szorul.

Ahhoz, hogy az indirekt névmási anaforák problémakörét a maga komplexitásában láthassuk, első lépésben tisztázom, hogy mit is értünk indirekt anaforán, és hogy milyen típusait szokás megkülönböztetni. Ezután térek rá azokra a kérdésekre, amelyek speciálisan a névmási indirekt anaforák szövegnyelvészeti leírására vonatkoznak.

1. Az indirekt anafora fogalma

Az indirekt anaforák szisztematikusan fellépő és nagyon produktív típusai a szövegreferenciának. Semmiképp sem helytálló tehát az a felfogás, mely szerint az indirekt anaforák másodlagos és/vagy nem tipikus formái lennének a szövegben belüli utalásnak.⁴

Schwarz (2000) szerint az indirekt anafora olyan határozott főnévi csoport, amelynek — ellentétben a direkt anaforával — nincs korreferens antecedense a szövegben:⁵

(1) AZ ÓRÁM tönkrement. Kifogyott **az elem**.⁶

(2) HAJAT akartam MOSNI. Észrevettem, hogy elfogyott **a sampon**.

A szöveg tartalmaz ugyanakkor egy kifejezést (vagy akár egy egész mondatot, vagy egy tagmondatot), amely döntő az indirekt anafora interpretációja szempontjából: ez az ún. „horgony” (*Anker*), amelyet Schwarz így jellemez: „A szövegelőzményben nem egy explicit antecedens, hanem egy vonatkozó kifejezés (*trigger*) található, amely alapvető az indirekt anafora értelmezésében. A horgony és az indirekt anafora referensei nem korreferenciális, hanem egy más, szűkebb, konceptuális viszonyban vannak egymással.”⁷ Az indirekt anaforák értelmezésekor tehát a kognitív stratégiák jelentőségét kell hangsúlyoznunk, ugyanis az indirekt anafora referense nem esik egybe az antecedens közvetlen referensével, hanem az antecedens jelentése által aktivált olyan tudástartományra referál az anafora, melybe beletartozik mind az anaforikus kifejezés,

⁴ Schwarz (2000: 159)

⁵ Schwarz (2000: 49 skk.) in Csatár—Haase (2011: 71 sk.)

⁶ A példákban a horgonyt csupa nagybetűvel, az indirekt anaforát félkövérrel jelölöm. A bemutatandó példák nagy része Schwarz (2000) munkájából valók, illetve az ott fellelhető példák mintájára alkottam meg.

⁷ L. Schwarz (2000: 50)

mind pedig az antecedens referense. A szövegkoherencia létrehozásakor a befogadó részéről szükséges tehát a kognitív konstruktivitás, azaz a szemantikai információk és a konceptuális tudás közti kapcsolat felismerése, létrehozása.⁸

Munkadefiníciónak átvehetjük Schwarz meghatározását az indirekt anaforák-ról: „Az indirekt anaforák esetében olyan határozott kifejezésekről van szó, amelyek interpretatív függőségben állnak a megelőző szövegstruktúra bizonyos elemeivel, és két szövegreferenciális funkciójuk van: új (korábban explicite nem említett) szövegreferensek bevezetése és a globális referenciális vonatkozás továbbvitele.”⁹

Mindenképp meg kell itt említeni, hogy Schwarz szerint a direkt és az indirekt anaforák között nem lehet éles határvonalat húzni, ugyanis mindkét típus interpretációja ugyanazon az elven alapszik. Az egységes értelmezési modell szerint a direkt anaforák explicit antecedensükkel és az indirekt anaforák a horgonyokkal olyan referenciatípusokat képviselnek, amelyek elhelyezhetők az anaforikus szövegreferencia egy kontinuumán. Ennek a skálának az egyik végén a „klasszikus” anaforák helyezkednek el, amelyek jellemzői a korreferencia és az értelemazonosság, illetve amelyeknek tisztán tematikus szerepük van a szövegben. A skála másik végén az indirekt anaforákat találjuk, amelyeket egy konstruktív következtetési folyamat révén lehet értelmezni. A direkt, illetve indirekt anaforák szövegbeli relevanciája a koherenciateremtő és referenciaetabláló funkciójukból ered. Mindkét típus relatív szövegsemantikailag, azaz a szöveg-előzményben említett vonatkozó-kifejezésektől függnek. A befogadó számára mindkét típus a referenciális vonatkozás (Referenzbezug) kontinuitását jelzi. Referenseik elérhetősége/elérése a szövegvilágmodellben azonban eltérő tudás-aktiválás révén történik. A direkt és az indirekt anaforák közti különbség tehát egyrészt a referensrögzítő mentális eljárás komplexitásában keresendő, másrészt eltérő koherenciaképző szerepükben. Egyrészt, míg a direkt anaforák és az antecedensük referenciája már a szemantikai információk alapján egybeesik, és ez garantálja a kapcsolatot a két kifejezés között, addig az indirekt anaforák esetében a referenciális kapcsolat létrehozásához elengedhetetlenül szükséges valamilyen mentális aktiválási művelet, amelyik a horgonykifejezéshez kapcsolódó tudástartományt és az anaforikus kifejezés jelentését — bárhogyan is értsük ezt — egymással összehangolják. Másrészt, míg a direkt anaforák a korreferencia révén csupán tematikus funkciót fejtenek ki, addig az indirekt anaforák a horgonykifejezés referensének tudástartományát reaktiválva egyrészt tematikus, másrészt a saját új referensük bevezetésével, azaz egy új elem aktiválásával, re-

⁸ Schwarz (2000: 159 skk.)

⁹ Schwarz (2000: 49)

matikus elemként is szerepet játszanak a szövegösszefüggés fenntartásában és kifejtésében.¹⁰

Ez a különbség, azaz a reumatikus elem bevezetésének a módja az, melynek alapján Schwarz (2000) különbséget tesz az indirekt anaforák különböző típusai között.¹¹ A horgonykifejezés és az indirekt anafora viszonya alapján négy alapvető típust különböztet meg, amelyek mindegyike szemantikai, illetve konceptuális típus. (Már itt meg kell jegyezni, hogy az egyes típusok között nem lehet éles határvonalat húzni.) A négy típus a következő:

1. A horgony és az indirekt anafora közti reláció a) az ige vagy b) a konceptuális tudásunk által előírt *szemantikus szerepeken* (pl. téma, instrumentum stb.) alapszik:

- a) (3) Münchhausen LE akarta LŐNI a szarvast. Nem volt nála **golyó** (INSTRUMENTUM), így vett egy meggymagot.¹²
(4) Már órák óta HORGÁSZOTT. A **halak** (PATIENS) egyszerűen nem akartak enni.
(5) Épp KI akartam NYITNI az ajtót, amikor valaki kiugrott a bokorból. Az ijedségtől elejtettem a **kulcsot** (INSTRUMENTUM).
- b) (6) A fogat KIFÚRTÁK. A **fogorvosról/Az orvosról** (AGENS) úgy tudták, hogy türelmes.
(7) A fogat KI kellett HÚZNI. A **fogorvosról/Az orvosról** (AGENS) úgy tudták, hogy türelmes.

A „kifúr” ige nem ír elő egy konkrét ágenszt, csupán egy általános ágens szerepet. Ugyanez érvényes a „kihúz” igére. Mivel azonban az első mondatokban tárgy szerepben a FOG áll, ezért elvárásunk egy konkrét ágenszt tekintve olyan egyértelmű, hogy a szerep bármely más ágenssel való betöltése helytelennek tűnik. Azaz, a cselekvés tárgyának a megadása a mondat egy konceptuális olvasatát eredményezi, amely a FOGORVOSLÁTOGATÁS-hoz mint sémához rendelhető. A tárgy megadása a fúró-, illetve húzótevékenység cselekvőjeként alapértékben a fogorvost jelöli ki tehát.

2. Számos indirekt anaforát mint *meronimikus* (rész-egész viszony) jelenséget lehet értelmezni:

(8) A délutáni forróság ránehezedett A VÁROSRA. **Az utcák** üresek voltak.

¹⁰ Schwarz (2000: 133 skk.)

¹¹ Schwarz (2000: 98 skk.)

¹² L. Kocsány (2010: 207)

(9) Észrevette, hogy A FÉRFI halott. **Halántékon** lótték.

(10) Vedd ezt A FAZEKAT itt. **Az acél** sokat bír.

A rész-egész viszony többféleképpen fejeződhet ki:

i) A horgony a tárgyat, az indirekt anafora annak szerves részét jelöli:

(11) AZ AUTÓ tönkrement. **A kormány** teljesen elhajlott.

ii) A horgony a tárgyat, az indirekt anafora annak anyagát jelöli:

(12) Ez A VÁZA könnyen eltörik. Nagyon finom **porcelánból** készült.

iii) A horgony a dolgot mint tömeget, az indirekt anafora pedig egy „porciót” jelöl:

(13) Szívesen elmennék újra A TENGERHEZ. Szeretem **a hullámok** morajlását.

iv) A horgony az eseményt, az indirekt anafora annak egy epizódját/epizódjait jelöli:

(14) AZ OPERAELŐADÁS gyönyörű volt. Különösen **a záró duett** érintett meg.

v) A horgony a kollektívumot, az indirekt anafora annak egyes tagjait jelöli:

(15) AZ OSZTÁLYT nagyon nehéz tanítani. Különösen **a lányok** nehezen kezelhetők.

vi) A horgony a térséget, az indirekt anafora a helyet jelöli:

(16) MÜNCHEN csodálatos. Különösen **az óváros** kápráztatott el.

3. *Séma alapú indirekt anaforák*: konceptuális típus, amely egy konkrét séma aktiválásán alapszik:

(17) A KÓRTEREMBEN mindenki aludt. Kisvártatva bejött **a nővér**, és **a gyógyszereket** kiosztotta **a betegeknek**.

A példában a KÓRHÁZ séma aktiválódik bizonyos alapértékekkel együtt. Ezek az ORVOS, az ÁPOLÓ, a NŐVÉR, az ÁGY, a GYÓGYSZER, a BETEG stb.

4. Következtetésen alapuló indirekt anaforák:

Ennek a típusnak az értelmezése — Schwarz meglátása szerint — komplexebb, és több kognitív munkát igényel, mint a séma alapú típus értelmezése, azaz a séma egy alapértékének aktiválása. A következtetési folyamathoz szemantikai és konceptuális tudásunkat egyaránt latba vetjük:

(18) Két professzor a tudományos munkáról beszélget. Panaszolja az egyik: „Néha már ÖTLETEIM sincsenek.” Mondja a másik: „Igaz. Én is olvastam **a tanulmányt.**”

2. Névmások (igei személyragok) mint indirekt anaforák

A munkadefiníció szerint névmások, illetve a magyarban igei személyragok nem lehetnek indirekt anaforák, mivel — többek között — általuk az indirekt anaforák rematikus szerepe nem érvényesülne:

(19) Tegnap **ÉTTREMBEN** voltunk. *Nagyon kedves volt**Ő (ő)**. / **A pincér** nagyon kedves volt.

Ennek ellenére léteznek olyan kontextusok, ahol ebben a szerepben névmások tűnnek fel. Ilyenek főként a szóbeli diskurzusok, ahol a referens egyértelmű elérése biztosítva van:

(20) Tegnap **AZ ADÓHIVATALBAN** jártam. Azt mondták **(ők)**, hogy rosszul van kitöltve a nyomtatvány.

A kiemelt személyrag, illetve a névmás itt — annak ellenére, hogy nem határozott alanyt jeleznek — egyértelműen az ügyintézőkre, azaz az információ forrására referálnak, ennél fogva rematikus funkciójuk is van.¹³

Mielőtt részletesebben megnéznénk, hogy a névmások, illetve igei személyragok mikor, illetve mikor nem jelenhetnek meg indirekt anaforaként, tekintsünk

¹³ A (20) példa vitatható annyiban, hogy a szóban forgó ragozási forma a magyarban határozatlan és általános alany kifejezésére is szolgál. Az azonban egyértelműnek látszik, hogy a névmás, illetve a személyrag interpretatív függőségben áll a szövegstruktúra egy bizonyos elemével (**AZ ADÓHIVATALBAN**), illetve, hogy tematikus funkciójuk mellett rematikus szerepet is betöltenek, amennyiben az ügyintézőkre, az adóhivatal dolgozóira referálnak. Ebben a példában az indirekt anaforikus utalás egy olyan típusával van dolgunk, ahol a névmás (személyrag) nem konkrét individuumokra, hanem szerepekre utal (l. később (48) és (49) példákat).

át néhány esetet, ahol is a „látszat” ellenére nem indirekt, hanem direkt anaforikusságról van szó, ahol tehát a névmások, illetve igei személyragok direkt anaforákként jelentkeznek.¹⁴

Az indirekt névmási anafora elsőként elhatárolandó tehát olyan antecedens nélküli névmásoktól, illetve személyragoktól, amelyek szituatív élelmezhetők:

(21a) Ha nem PAKOLOD KI a RUHÁKAT, sosem tudod majd elmozdítani **(azt)** a helyéről.

A példában a névmás egy szekrényre utal, amely az adott szituációban a beszélgetőpartnerek érdeklődésének középpontjában helyezkedik el.

(21b) Már órák óta HORGÁSZOM, de nem akarnak **(azok)** ráharapni.

Ebben a példában mind a szituáció, mind a HORGÁSZOM horgonykifejezés segíti az igei személyrag, illetve névmás értelmezését. A mondat példa arra, hogy a halaknak mint referenseknek nem szükséges láthatónak lenniük ahhoz, hogy magyarázni tudjuk a személyrag, illetve névmás jelentését.

(22) Vigyázz a KÍGYÓVAL. **(Azok)** Veszélyesek.

Ebben az esetben ún. generikus, vagy type-névmásokról, illetve -személyragokról beszélhetünk. Látszik, hogy az anafora és az antecedens nem korreferensek. Azonban — mint ahogy ezt már kimutatták¹⁵ — ez a tény nem lassítja a megértést, a recipiens részéről a referensek könnyen azonosíthatók.

(23) Felkerestünk egy POPZENEKART. **(Ők)** Nagyon kedvesek voltak. Hosszasan beszélgettünk **(ő)velük**.

A személyragok, illetve névmások itt is direkt anaforaként értelmezendők, ugyanis ezek, illetve az antecedens (POPZENEKAR) referensei végső soron identikusak: először a csoportra, aztán a tagokra referálunk, ugyanazt az entitást tekintjük tehát más-más szemszögből.¹⁶ Az anafora nem vezet be új referenst. Nézzük meg azonban a következő példát:

¹⁴ Schwarz (2000: 122 skk.)

¹⁵ Gernsbacher (1989) és (1991: 103) in Schwarz (2000: 124)

¹⁶ Az anafora, illetve az antecedens referensei már csak azért is identikusnak tekinthetők, mivel csoportról sem beszélhetünk tagok nélkül, illetve fordítva: tagokról sem beszélhetünk, ha nincsen csoport, amelyet ezek alkothatnak.

(24) Felkerestünk egy IDŐSEK OTTHONÁT. (**Ők**) Mind nagyon kedvesek voltak. Hosszasan beszélgettünk (**ő**)velük.

Ebben a példában a kiemelt névmások, illetve igei személyragok már indirekt anaforaként szerepelnek: Az *ők* névmás, illetve az *-ek/-ük* személyrag referensei (az idősek otthona lakói, dolgozói) az IDŐSEK OTTHONA kifejezés szemantikai reprezentációjában megtalálhatók, de nem explicite említettek.

Számos olyan kifejezés van azonban, amelyek esetében a névmás, illetve igei személyrag segítségével történő anaforikus visszautalás nem működik úgy, mint az előbbi esetben:

(25) Max ÁRVA. *Nagyon hiányoznak neki (**ők**).

Ez a példa azt mutatja, hogy hiába tartalmazza az ÁRVA szemantikai reprezentációja a NINCSENEK SZÜLEI-t, ez a kifejezés mégsem lehet antecedense vagy horgonykifejezése a névmási anaforának, mivel annak referensei, tehát az antecedens egy jelentésrésze (szülei) nincsenek explicite megemlítve a szöveg-előzményben. Az ilyen és hasonló kifejezéseket nevezzük **anaforikus szigeteknek**. A névmási visszautalás az anaforikus szigetek különböző típusaiban csak akkor működik, ha a referenseket explicite megnevezi egy főnévi csoport:

(26) Max ÁRVA. **A SZÜLEI** nagyon hiányoznak neki. Korán elveszítette **őket**.

Máris látjuk tehát, hogy az anaforikus sziget mint olyanok elsődlegesen blokkolják az indirekt névmási anaforák használatát. Más szóval: ha az antecedens kifejezés nem anaforikus sziget, akkor lehetséges a névmás mint indirekt anafora használata. A dolgozat elején feltett kérdésre ennyiben tehát igenlő választ tudunk adni. Azonban az, hogy mi számít anaforikus szigetnek, folyamatosan újraértelmeződik a szakirodalomban. Ez a kiinduló kérdésünkre adandó választ is szükségképpen módosítja. A következőkben éppen ezért röviden bemutatom az anaforikus szigetekkel kapcsolatos értelmezési irányokat, majd ehhez kapcsolódóan következtetéseket vonok le a kiinduló kérdésünkre vonatkozóan.

2.1. Az anaforikus sziget fogalma – Történeti közbevetés¹⁷

2.1.1. Postal (1969) szintaktikai megközelítése

Anaforikus szigetéről először Postal (1969) tesz említést, és a következőket érti rajtuk: Minden szó, legyen akár egyetlen morfémából álló, akár képzett, ana-

¹⁷ Az itt tárgyaltakhoz lásd még Schäfer (2011).

forikus szigetnek minősül. Azaz, sem egy morfológiailag komplex szó elemei, sem egy szó jelentésében benne foglalt entitások nem lehetnek antecedensei egy az őket követő anaforikus elemnek, azaz, Postal szavaival élve, nem engednek meg „külső lehorgonyzást” (*outbound*) anaforákat¹⁸. Állítását alátámasztják a (25)-(26) példák, de a következők is:

(27a) Hunters of ANIMALS tend to like **them**. (them=animals)

(27b) *ANIMAL hunters tend to like **them**.

A (27a) és a (27b) példák azt hivatottak megmutatni, hogy az összetett szavak is szigetek. Az első mondatban, az ANIMALS főnévi csoportra visszautalhatunk a *them* névmással a második tagmondatban. Ezzel ellentétben az *animal hunters* összetett szó előtagjára nem lehetséges a névmási visszautalás a (27b) példában.

Az angol nyelvű irodalom már megcáfolni látszott Postal anaforikus szigetekről alkotott tézisét számos ellenpéldát hozva. Schäfer (2011) német nyelvű példákkal szintén ezt teszi. Álláspontja szerint — és Postal állításával ellentétben — a németben a melléknévből és főnévből álló összetett szavak nem akadályozzák az anaforikus visszautalást tagjaikra:

(28) Ich liebe GROBSTÄDTE, in kleinen Ø gehe ich ein.¹⁹ (Szeretem a nagyvárosokat, a kicsikben nem tudok létezni.)

Ebben a példában az anaforikus visszautalás a szó utótagjára vonatkozik és egy üres elem (Ø) segítségével történik.²⁰

¹⁸ Postal eredetileg a következőképpen definiálta az anaforikus sziget fogalmát: „[...] a sentence part [...] which cannot contain the antecedent structure for anaphoric elements lying outside” (1969: 205).

Outbound anaphoron pedig a következőket érti: „Outbound anaphora is a relation between a [sentence] chunk, part of which is interpreted as antecedent, and some anaphor outside of that chunk.” (1969: 206) in Ward (1991: 452) Postal *outbound* anaforáit ezen a ponton azonosíthatjuk az *indirekt* anaforákkal, ugyanis ezek antecedensei sem jelennek meg expliciten a szövegfelszínen, „külső lehorgonyzásúnak” minősülnek tehát, ahol a „külső” a szöveg(felszín)en kívüliségükre utal.

¹⁹ L. Schäfer (2011)

²⁰ Schäfer arra is rámutat azonban, hogy ez a fajta anaforikus visszautalás nem minden esetben működik:

(28') #Mein Vater hat in seinem Garten schon mal einen GRÜNSPECHT gesehen, aber noch nie einen schwarzen Ø. (Az apám már látott a kertjében zöldharkályt, de feketét még nem.) (Schäfer 2011)

Ez a mondat pragmatikailag nem jól formált. Miért? A (28') példa nagyon hasonlít a (28) példához, amennyiben itt is egy melléknévből és egy főnévből álló összetett szóval

Postal (1969) fenti példáiban az anaforikus elem és az antecedens közötti viszony szintaktikai relációként tételeződik. Ezen az értelmezésen alapul az anaforikus sziget szintaktikai teszt, amelyet az összetett szavak anaforikus sziget státuszát véve kiindulópontul annak eldöntésére alkalmaznak, hogy egy melléknévből és főnévből álló szerkezet összetett szónak vagy frázisnak minősül-e.

Egy másik nézet szerint azonban a jelenség pragmatikai értelmezése a probléma megoldásának a kulcsa. Mint ahogy korábban a német példával (28) már megmutattuk, a szintaktikai magyarázatra²¹ több ellenpéldát²² is felhozhatunk, Postal értelmezése tehát nem kielégítő. Továbbá az ellenpéldák azt is mutatják, hogy az elfogadhatóság különböző fokaira (*cline in acceptability*) is magyarázattal kell szolgálnia a nyelvi adatokat magyarázó elméletnek.²³ Egyértelmű, hogy

van dolgunk, amelyet egy anafora követ. A (28') példában azonban az anafora (Ø) az egész összetett szóra (*Grünspecht*) utal vissza, nem csak annak utótagjára. A mondat tehát az üres elemet (Ø) helyettesítve az antecedenssel, így hangzana:

(28'') #Mein Vater hat in seinem Garten schon mal einen GRÜNSPECHT gesehen, aber noch nie einen schwarzen **Grünspecht**. (#Az apám már látott a kertjében zöldharkályt, de fekete zöldharkályt még nem.)

Ilyen formán már nyilvánvaló a mondat nem jól formáltsága.

²¹ A szintaktikai magyarázat egyrészt a *klasszikus anaforaértelmezésre* (Hankamer and Sag 1976: 394, in Schäfer 2011), másrészt a *lexikalista hipotézis erős változatára* (Anderson 1992: 84) támaszkodik. Ezek szerint egyrészt minden anaforikus folyamat olyan transzformáció, amely egy az anafora alapjául szolgáló teljes lexikális szegmens törlését (vagy proformává való konverzióját) jelenti, feltéve annak azonosságát az antecedens szegmensessel, másrészt a fenti szerzők szerint a szintaxisnak sem befolyása nincsen a szavak belső struktúrájára, sem nincs betekintése ebbe. Ezért működik például a (29a), de nem a (29b) példa:

(29a) Harry was looking for A RACK OF BOOKS but he only found racks for very small **ones**.

(29b) *Harry was looking for A BOOKRACK but he only found racks for very small **ones**.

Mindkét esetben a *ones* a *book(s)*-ra utal vissza. Habár a klasszikus anaforaértelmezés mindkét esetben érvényesül, a második esetben a lexikalista hipotézis erős változata blokkolja az anaforikus visszautalás lehetőségét, ugyanis antecedensként itt egy összetett szó jelenik meg, amely nem engedélyezi, hogy az anafora betekintést nyerjen a belső struktúrájába, így visszautaljon valamely tagjára.

²² Angol nyelvű ellenpéldák a következők:

(30a) Although casual COCAINE USE is down, the number of people using **it** routinely has increased. (Ward és mtsi. 1991: 472)

(30b) STUDENT POWER is insignificant compared to **that** of the dean. (Levi 1977)

Ezek a példák azt mutatják, hogy habár az anafora antecedensei mindkét esetben összetett szavak, Postal elképzelése szerint tehát anaforikus szigetek, az anaforikus visszautalás mégis lehetséges az összetett szó egyik tagjára (*it=cocaine; that=power*).

²³ Lakoff és Ross (1972) erre vonatkozó példakként a következő mondatokat említik:

ez a fokozatosság semmiképp sem magyarázható Postal eredeti felvetésével, amely a szigeteket és a nem-szigeteket kategorikusan elkülöníti egymástól.²⁴ Látjuk tehát, hogy az anafora és az antecedense közötti szintaktikai reláció feltevése rengeteg ellenérvet váltott ki. Nézzük most meg tehát másik lehetőségként a szóban forgó viszony értelmezésére a pragmatikai megközelítést!

2.1.2. Ward és mtsi. (1991) pragmatikai megközelítése

Ezt az interpretációt Ward és mtsi. (1991) neve fémjelzi. Az, hogy mennyire helyénvaló egy külső lehorgonyzású (*outbound*) anafora használata, szerintük attól függ, hogy egy szón belüli lexikális elemek által előhívott diskurzus-entitások relatíve mennyire elérhetők (*relative accessibility*), nem pedig egy szintaktikai vagy morfológiai elvtől.²⁵

A kérdés tehát ennek tükrében az, hogy mi határozza meg a szóban forgó diskurzus-entitások relatív elérhetőségét. Ward és mtsi. (1991) kétféle tényezőt különböztetnek meg egymástól: Egyrészt a morfoszintaktikai/szemantikai tényezőket, másrészt a pragmatikaiakat, azaz a kontrasztivitást és a topikalitást. A legfontosabb morfoszintaktikai/szemantikai tényezőnek a szemantikai átláthatóságot (*semantic transparency*) tartják. Ward és mtsi. szerint az összetett szavak szemantikai átláthatóságán azt értjük, hogy ezen szavak mindkét tagjának a jelentése hozzáférhető az anaforikus utalás számára. Ily módon a tagok referensei, tehát a megfelelő diskurzus-entitások „előhívhatók”, az anaforikus utalás számára tehát elérhetővé válnak. Ezzel ellentétben az idioszinkratikus összetett szavaknak homályos lehet a jelentésük, azaz a jelentésüket nem lehet egyértelműen értelmezni az összetett szó tagjainak önálló jelentése alapján. Amint egy összetett szó idioszinkratikus jelentésre tesz szert, a befogadó közvetlenül éri el az összetett szó jelentését, anélkül, hogy morfológiailag alkotórészeire bontaná azt.²⁶ Következésképpen a potenciális diskurzus-entitások nem előhívhatók. Ez magyarázza azt, hogy a következő példa pragmatikailag nem jól formált:

(32) Fritz is a COWBOY. #He says **they** can be difficult to look after.

(31a) *A GUITARIST bought **one** yesterday.

(31b) ?*The GUITARIST thought that **it** was a beautiful instrument.

(31c) ?John became a GUITARIST because he thought that **it** was a beautiful instrument.

A példákban a *one* és az *it* a *guitar*-ra hivatottak utalni.

²⁴ Néhány szerző, akik ellenpéldával szolgáltak Postal erős nézetére: Tic Douloureux (1971), Corum (1973), Browne (1974), Watt (1975), Ward és mtsi. (1991), Levi (1977).

²⁵ Ward és mtsi. (1991: 449)

²⁶ Ward és mtsi. (1991: 454) in Schäfer (2011)

Ward és mtsi. rámutatnak arra is, hogy a homályosság (*opacity*) fokozatos jelenség: az átlátható/transzparens és a homályos/idioszinkratikus szavak közötti különbség fokozatos és nem kategorikus. Azt várnánk tehát, hogy a szóalkotó morfémák attól függően hívnak elő többé vagy kevésbé elérhető diskurzus-entitásokat, hogy az őket tartalmazó szónak mekkora a relatív átláthatósága. Ward és mtsi. azonban nem vezetnek be relatív mércét a szemantikai átláthatóság mérésére. A szerzők továbbá amellet érvelnek, hogy nehezebb azokat az anaforákat értelmezni, amelyek antecedense egy összetett szó egyik tagja, mint azokat, amelyek antecedense nem egy szó belsejében helyezkedik el.

A Ward és mtsi. által tárgyalt tényezők másik csoportja (a kontrasztivitás és a topikalitás) a pragmatika hatáskörébe tartozik.²⁷ Egyrészt tehát egy diskurzus-entitás könnyebben elérhető, ha az entitás szöges ellentétben áll valamely másik diskurzus-entitással:

(33a) Well, action is still needed. If we're to finish the job, Reagan's Regiments will have to become BUSH Brigades. Soon **he**'ll be the chief, and he'll need you every bit as much as I did.

(33b) For a SYNTAX slot I'd rather see someone with more extensive coursework in **it**.

A (33a) példában Reagan, az akkori elnök, összehasonlítja hadseregét a leendő elnök, Bush seregeivel. Az összehasonlítás eredményeképp — állítják a kutatók — a Bushnak megfelelő diskurzus-entitás, mivel szöges ellentétben áll a Reagan által előhívott diskurzus-entitással, könnyebben elérhetővé válik. Hasonlóképpen, a (33b) példában a beszélő a szintaxist a nyelvészet más ágaival hasonlítja össze.

A kontrasztivitás fogalmával összefügg a *topik* fogalma²⁸. Megfigyelték, hogy egy szón belüli elem által előhívott topikalizált diskurzus-entitások inkább előmozdítják a külső lehorgonyzású anaforák használatát, mint ahogy ezt a nem topikális diskurzus-entitások teszik:

(34) In the distance, we heard the sound of an AMBULANCE siren. Within a minute or so **it** arrived and stretcher bearers took the boy away.

²⁷ Ward és mtsi. (1991: 456). Ward és mtsi. a pragmatikai kritériumokat elsősorban a névmási külső lehorgonyzású (*outbound*) anaforákra értik (Ward és mtsi. 1991: 462), ily módon tehát vonatkoztathatjuk ezeket az indirekt névmási anaforákra is (l. 18. lábjegyzet.).

²⁸ Chafe (1976) és Reinhart (1981) in Ward és mtsi. (1991: 456)

Ebben a példában az *it* névmást megfelelően lehet használni egy konkrét mentőautóra való utalásra, amelyet egy az előző tagmondatban szereplő szón belüli morféma hívott elő. A szóban forgó újságcikk egyik témája (*topic*) a bűncselekménnyel összefüggő sérülések számának drámai növekedése volt Detroit városában. Ward és mtsi. szerint ebben a kontextusban a mentők relatíve tematikusok és ez a tematikusság lehetővé teszi a (34) példában a visszautalást.

Ward és mtsi. munkájukban pszicholingvisztikai kísérletekre is hivatkoznak²⁹, amelyek igazolni látszanak a pragmatikai megközelítést. McKoon és mtsi. (1990) arra is rámutatnak, hogy a topikálitáson, a morfoszintaktikai és a nyelven kívüli kontextuson kívül maga az anaforikus elem is meghatározhatja a relatív elérhetőséget. Tehát ami egy szöveg bizonyos pontján elérhetőnek látszik egy személyes névmás használatával, azt más proformák — amelyek ugyanott fordulnak elő a szövegben, mint a névmás — nem biztos, hogy elérhetővé teszik:

(35a) Peter uses a BLACKBOARD, but I prefer the white **ones**.

(35b) BLACKBOARDS require more care than **those** with a white surface.³⁰

Anyanyelvi beszélők a (35a) példát helytelennek, a (35b) példát helyesnek találták annak ellenére, hogy az anafora mindkét esetben ugyanarra az antecedenstre vonatkozik.

Az összetett szavak belső szemantikáját is vizsgálták pszicholingvisztikai kísérletek (l. Zwitserlood (1994)).³¹ Zwitserlood rámutatott például, hogy minden összetett szó, még az igazán homályosak is, morfológiailag komplexek egy bizonyos szinten. Libben és mtsi. (2003)³² angol összetett szavakat vizsgálva szintén azt találták, hogy minden összetett szó mutat morfológiai tagolódást.

Összességében azt mondhatjuk tehát, hogy az, hogy anaforikus visszautalás lehetséges-e egy egy morfémából álló vagy képzett vagy összetett szóra mint antecedenstre, nem szintaktikai, hanem inkább pragmatikai tényezők függvénye.

2.1.3. Schwarz (2000) kognitivistá értelmezése³³

Schwarz (2000) az anaforikus szigeteket az eredeti postali meghatározástól eltérően — mely szerint minden egy morfémából álló- és képzett szó anaforikus sziget lenne — szűkebben értelmezi. A következőkben ezt a felfogást mutatom be röviden.

²⁹ McKoon és mtsi. (1990)

³⁰ Vö. Schäfer (2011)

³¹ Zwitserlood (1994) in Schäfer (2011)

³² Libben és mtsi. (2003) in Schäfer (2011)

³³ L. Schwarz (2000: 125 skk.)

Schwarz (2000) szerint a legtöbb ige is anaforikus szigetként működik, azaz nem funkcionál horgonykifejezésként névmások, illetve igei személyragok számára:

(36) KI akartam NYITNI. *EltűntØ (az). / A kulcs eltűnt.

(37) Nem könnyű DOKTORÁLNI. *Nem adjákØ (azt) senkinek ajándékba. / A **doktori címet** nem adják senkinek ajándékba.

Kivételt képeznek itt azok az igék, amelyek olyan testi folyamatokat jelölnek, ahol tabuizált testnedvek játsszák a főszerepet³⁴:

(38) Klaus ELHÁNYTA magát. Szörnyen büdös voltØ (az). Klara gyorsan felmostaØ (azt).

Az összetett-, illetve képzett szavak nagy része is anaforikus szigetként működik, ugyanis ezek tagjai/alkotórészei gyakran nem lehetnek antecedensei névmási anaforáknak:

(39) AZ ÁLLATVÉDŐK többet akartak tenni. *Intenzívebben akartak küzdeni azért, hogy a borzalmas kísérletektől megvédjék **őket/azokat**.

Habár az *állatok* mint az *őket/azokat* névmás referense szerepel az *állatvédők* összetett szóban, ebben az esetben mégsem működik a névmási visszautalás. Hasonló a helyzet a következő példákban:

(40) Pierre FRANCIA. *Ennek ellenére alig ismeri (azt)/Ennek ellenére alig ismeri **az országot**./Ennek ellenére alig ismeri **Franciaországot**.³⁵

³⁴ Bösch (1983)/Consten (1993: 76) in Schwarz (2000: 125)

³⁵ Ward és mtsi. (1991) idevágó példái a következőképpen hangzanak:

(40') Jean is a FRENCHMAN, though he hasn't lived **there** for many years.

(40'') 'I heard someone say,' he began, 'that you are a NEW ZEALANDER. I was out **there** as a small boy.' (Ngaio Marsh, *Night at the Vulcan* (1951: 207). New York: Jove in Ward és mtsi. (1991: 465))

Ward és mtsi. szerint ezek a példák azt demonstrálják, hogy külső lehorgonyzású anaforák (*outbound anaphors*) esetén néha előfordul, hogy az antecedens tartalmazó szó és maga az antecedens között fennálló morfológiai kapcsolat nem szabályos vagy akár nyilvánvaló. Azaz míg a *New Zealander* morfológiailag egyértelműen magában foglalja a *New Zealand*-et (40'), addig a *Frenchman-France* párosról ez nem mondható el. A (40'), illetve (40'') példákban közös azonban, hogy az összetett szó és a szándékolt antecedens között etablálódott LEXIKÁLIS kapcsolat áll fenn. A *New Zealand/New Zealander*, illetve a *France/Frenchman* példákban az országnevek, illetve ezen országok lakóinak ne-

(41) Albert lelkes TEHERAUTÓsofőr. *Szabályszerűen **benne/abban** él.

(42) Most sok MÉHÉSZ van a piacon. *Olcson adják **(azt)**./ Olcson adják a **mézet**.

Ebben a kontextusban fontos megemlítenünk, hogy Coulmas (1988)³⁶ pontosította az anaforikus szigetekre vonatkozó restriktiókat összetett szavak esetében. Állítása szerint egy összetett szó tagjaira való anaforikus visszautalás akkor lehetséges, ha a tagok megtartják autonómiájukat, azaz nem lexikalizálódott a szó maga, illetve ha a szemantikai és a strukturális kompozicionalitás egybeesik:

(43) A sérültnek súlyos LÁBSÉRÜLÉSE volt. Amputálni kellettØ **(azt)**.³⁷

Az *azt* itt az antecedens egyik tagjára utal.

vei közötti kapcsolatot láthatjuk. Ez a kapcsolat etablálódott, amennyiben elég gyakran fordul elő az, hogy létezik egy származási helyet megnevező terminus (nemzetiség), amelyet társítunk az egyes országnevekkel. Egyáltalán nem biztos, hogy ez a kapcsolat morfológiailag szabályos formát ölt. Például:

(40''') ORSZÁG	NEMZETISÉG
Canada	Canadian
Brazil	Brazilian
Spain	Spaniard
Thailand	Thai
Denmark	Dane

A fenti példák által közvetített SZEMANTIKAI reláció azonban teljesen szabályos és megjósolható: a jobboldali oszlopban minden főnév egy olyan személyre referál, aki a baloldali oszlop megfelelő országában él, vagy onnan származik. Ilyen és hasonló példákat alapul véve Ward és mtsi. tehát azt mondják, hogy a külső lehorgonyzású (*outbound*) anaforák érzékenyek az anafora antecedense és az antecedentet tartalmazó lexikális egység közötti kapcsolat produktívására (és szemantikai megjósolhatóságára). Azaz a *Frenchman* elő tudja hívni Franciaországot a (40') példában, mivel a francia és a Franciaország közötti kapcsolat eléggé átlátható annak az etablálódott kapcsolatnak köszönhetően, amelynek a *France/Frenchman* páros az egyik példája. Összességében a külső irányultságú (*outbound*) anaforák megfelelő használata tehát nem kíván meg egy szigorú értelemben vett morfológiai kapcsolatot; esetükben elegendő egy megfelelően világos és etablálódott, paradigmatisz lexikális kapcsolat. (Ward és mtsi. 1991: 464–467)

Schwarz (2000) példája (40) nem felel meg teljesen Ward és mtsi. (1991) ide vágó példájának (40'). Ward és mtsi.-nál pro-adverbial, Schwarznál névmással (pro-nomennel) van dolgunk. Míg az egyik példa grammatikailag nem jól formált, addig a másik igen. Mi lehet ennek az oka?

³⁶ Idézi Schwarz (2000: 126).

³⁷ L. még fentebb a (32) példát.

Lényeges, hogy a névmási anaforák nem véletlenül fordulnak elő explicit antecedens nélkül, mint azzal együtt: ezt nemcsak információszegénységük indokolja, hanem az is, hogy a névmások a szövegvilágban csak konkrét individuumokra (*token*) és nem szerepekre (*type*) utalhatnak³⁸:

(44) Mary a sarki ÉTTEREMBEN szeret EBÉDELNI. Helyesnek tartja ott a **pincért**. VACSORÁZNI viszont már a városban szokott, ahol jobb a **kiszolgálás**, de a pincér/*ő közel sem olyan jóképű.

A névmási referencia tehát azt is jelzi, hogy a névmás referense előzőleg expliciten megjelent a szöveg felszíni struktúráján, és még a figyelem középpontjában van.

Fontos még az is, hogy a névmási anafora antecedense a szám- és nembeli³⁹ egyeztetés alapján azonosítható legyen⁴⁰:

(45) AUTÓVAL utazott Kölnbe. Útközben kifogyott **belőle** a benzin.

(46) AUTÓVAL utazott Kölnbe. Az odaúton minden rokonát és barátját meglátogatta. Útközben kifogyott ***belőle/az** autóból a benzin.

(47) EGY VITORLÁST erősített AZ AUTÓRA. ?Útközben leállt**Ø (az)**.

Előfordulhat azonban, hogy — bizonyos feltételek mellett — az explicit antecedens nélküli indirekt anaforaként használt névmások nem konkrét individuumokra, hanem szerepekre utalnak. Ezt demonstrálja fentebb a (20) példa. De a következők is⁴¹:

(48) Tegnap A SZERVÍZBEN voltam, AZ AUTÓM után érdeklődtem. Azt mondták **(ők)**, hogy három nap múlva lesz kész.

(49) HOLLYWOODBAN KIM BASINGER már tizedik alkalommal perelt be valakit rágalmazásért. **Azok** ott mind egy kicsit exaltáltak.

A (20), (48), (49) példákban a többes számú névmás, illetve igei személyrag is arra utal, hogy általános referenciával van dolgunk: általában csak egy ügyintézővel kommunikálunk, illetve a szervízben is egy szakemberrel beszélünk. Az

³⁸ Sanford and Garrod (1981, 1983, 1994) és Garrod (1995: 5 sk.) in Schwarz (2000: 127)

³⁹ Német nyelvű példákat használva kiindulópontként, a *genus/nem* grammatikai kategóriáját is hivatottak vagyunk megemlíteni, annak ellenére, hogy a magyar nyelvben nincs ez a kategória.

⁴⁰ L. Schwarz (2000: 127)

⁴¹ L. Schwarz (2000: 127 sk.)

(49) példában az *azok* névmás a hollywoodi filmsztárookra utal, akik ugyan nincsenek megemlítve, de a *Kim Basinger* név említése megfelelő horgonyként funkcionál a névmás referenseinek azonosítására.

A fenti példák alapján még egy fontos felismerés fogalmazódik meg a névmási anaforákkal kapcsolatban: a névmások különösen akkor lexikalizálódnak indirekt anaforaként, ha intézményekről vagy hozzájuk köthető személyekről van szó.⁴²

3. Összefoglalás és kitekintés

Összességében látjuk tehát, hogy egy névmást indirekt anaforaként antecedenens nélkül is használhatunk referálásra, ha a referens a befogadó számára a mentális szövegvilág-reprezentációban egyértelműen és könnyedén elérhető. A megfelelő antecedenensre azonban nem mindig tudunk egyszerű keresési stratégia révén rábukkanni. A referenst a befogadónak konstruktív módon, kognitív stratégiával kell megtalálnia, miközben szemantikai és/vagy konceptuális tudását is használja. A névmás, illetve az igei személyrag egy új szövegreferenst vezet be a szövegvilágba, amely korábban csak latens módon volt jelen. Mivel az antecedenens korábban nincs megemlítve, ezért a szövegreferenst a névmás, illetve az igei személyrag csak post hoc alkotja meg.⁴³

Mint láttuk azonban, névmások nem minden esetben lehetnek indirekt anaforák. Sok olyan kifejezés létezik, amely nem szolgál horgonykifejezésként valamely névmás mint indirekt anafora számára, hiába tartalmazza szemantikai reprezentációja a névmás, illetve az igei személyrag referensét. Az ilyen kifejezéseket nevezzük *anaforikus szigeteknek*.

Az alábbiakban megkísérlem összefoglalni, hogy a fentiek alapján mit tekinthetünk anaforikus szigetnek, milyen kritériumok szükségesek ahhoz, hogy a névmási utalás indirekt anaforikus funkcióban alkalmazható legyen, azaz hogy leginkább mikor lexikalizálódhatnak névmások indirekt anaforaként.

Elsőként azt mondhatjuk, hogy egy indirekt névmási, más néven külső lehoronyzású (*outbound*) anafora használata alapvetően az egy szón belüli lexikális elemek által előhívott diskurzus-entitások relatív elérhetőségétől függ (*relative accessibility*) (Ward és mtsi. 1991). A diskurzus-entitások relatív elérhetőségét egyfelől morfoszintaktikai/szemantikai, másfelől pragmatikai tényezők határozzák meg. A legfontosabb morfoszintaktikai/szemantikai tényező a szemantikai átláthatóság (*semantic transparency*), a legfontosabb pragmatikai tényezők pedig a kontrasztivitás és a topikalitás (l. fentebb). Továbbá Schwarz (2000) munkája alapján azt mondhatjuk, hogy a rokon kifejezések, a legtöbb ige, az össze-

⁴² L. Schwarz (2000: 128)

⁴³ Schwarz (2000: 129)

tett, illetve a képzett szavak nagy része is anaforikus szigetként működik.⁴⁴ Az igék esetében kivételt képeznek azok, amelyek olyan testi folyamatokat jelölnek, ahol tabuizált testnedvek játsszák a főszerepet (l. (38) példa). Az összetett, illetve képzett szavak vonatkozásában Coulmas (1988) felismerése nagy jelentőségű: azt mondja, hogy egy összetett szó tagjaira akkor lehetséges anaforikus utalás, ha a tagok megtartják autonómiájukat, azaz nem lexikalizálódott a szó maga, illetve ha a szemantikai és a strukturális kompozicionalitás egybeesik (l. (43) példa).

Taglaltam továbbá, hogy a névmási anaforáknak nemcsak információszegénységük miatt van szükségük explicit antecedensre, hanem amiatt is, mert a névmások a szövegvilágban csak konkrét individuumokra (*token*) és nem szerepekre (*type*) utalhatnak (l. (44) példa). Felhívtam a figyelmet arra is, hogy a névmási anafora antecedense a szám- és nembeli egyeztetés alapján azonosítható kell, hogy legyen (l. (45), (46), (47) példa). Arra is hoztam példát azonban, hogy bizonyos feltételek mellett az explicit antecedens nélküli indirekt anaforaként használt névmások nem konkrét individuumokra, hanem szerepekre utalnak (l. (20), (48), (49) példa). Ezek a példák azt is megmutatták, hogy a névmások különösen akkor lexikalizálódnak indirekt anaforaként, ha intézményekről vagy az azokhoz sorolható személyekről van szó.

Látjuk tehát, hogy Schwarz (2000) alapján az indirekt névmási/*outbound* anaforák használatára vonatkozóan Ward és mtsi. (1991) *morfoszintaktikai/szemantikai* és *pragmatikai* megkötések mellett *szófaji* (igék), *lexikális/morfológiai* (összetett és képzett szavak) és további *szemantikai* (intézmények) megkötések is elkülöníthetünk egymástól.

Az indirekt névmási anaforák használatát meghatározó kritériumok összefoglalva tehát a következők:

- *morfoszintaktikai/szemantikai* kritérium (szemantikai átláthatóság),
- *pragmatikai* kritérium (kontrasztivitás és topikalitás),
- *szófaji* kritérium (igék),
- *lexikális/morfológiai* kritérium (összetett és képzett szavak),
- *szemantikai* kritérium (intézmények, illetve az azokhoz sorolható személyek).

Habár ezek a felismerések nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy egyértelmű kritériumokat fogalmazzunk meg arra vonatkozóan, hogy mikor, illetve mikor nem jelenhet meg névmás indirekt anaforaként, számos olyan példát fel tudunk hozni, amelyek az említett kritériumokkal nem magyarázhatók, vagy éppen ellenpéldaként szolgálnak ezekre. Itt van mindjárt a következő két példa:

⁴⁴ A névmási visszautalás ilyen antecedenssel rendelkező névmásoknál csak akkor működik, ha a referenseket explicit megnevezi egy főnévi csoport. L. (26) példa.

(50) TÍZBŐL KILENC ÜVEGGOLYÓ a fiókban van. *(Az) Az asztal alatt vanØ. vs. A hiányzó golyó az asztal alatt van.⁴⁵

(51) „Pincér, HAT CSIGÁT rendeltem, de csak ÖT van a tányéromon. Mi történt?” „Uram, elszaladtØ (az).”⁴⁶

Már a (25) és a (26) példák kapcsán említettem, hogy a névmási visszautalás sok esetben csak akkor működik, ha a referenseket explicite megnevezi egy főnévi csoport. Ebből az is következik tehát, hogy azok az információk, amelyek egy szó vagy mondat szemantikai reprezentációjában csak implicite szerepelnek, nem elegendőek ahhoz, hogy az anaforikus utaláshoz névmást használjunk. A (50) példa is jól szemlélteti ezt. Az első mondat feltételezi egy tizedik golyó létét, a névmási visszautalás azonban csak akkor működik, ha a hiányzó golyó főnévi csoport explicite megnevezi a referenst.

De akkor miért működik az (51) példa? A szituáció gyakorlatilag megegyezik az előbb tárgyalt példáéval, itt mégis működik a névmási utalás.

Tekintsük most a következő mondatokat:

(52) A LÁNCDOHÁNYOSOK borzalmasak. (?)Egy órát sem bírnak ki (a)nélkül/nélkül(e).

(53) A szomszédom egy ZABAGÉP. *Egy órát sem bír ki (a)nélkül/nélkül(e).

Az anaforikus visszautalás olyan esetekben, amikor az anafora egy rejtett jelentéskomponensre vonatkozik, eddig maradéktalanul nem tisztázott feltételek mellett lehetséges. Az (52) példában a névmás referense a cigaretta, a *dohányzik* ige tárgya a németben. Az (53) példában a referens az étel, a *zabál* ige tárgya. Az előbbi esetben működik, vagy legalábbis felvetődik lehetőségként a névmási visszautalás, az utóbbi esetben azonban nem lehetséges. Mi lehet ennek az oka? A rejtett jelentéskomponensek ráadásul mindkét esetben egy szemantikailag kevésbé átlátható összetett szó egy-egy tagja által aktiválódnak. Azt sem mondhatjuk tehát, hogy az egyik esetben az anaforikus utalás számára elérhetőbbé válik a szóban forgó diskurzus-entitás, mint a másikban. Mind a LÁNCDOHÁNYOSOK, mind a ZABAGÉP metaforikusan értelmezhető összetett szavak.

Végül nézzük meg a következő esetet:

(54) Martina végül nem ADTA BE A DEREKÁT/MONDOTT IGENT. Túl sokat flörtöltØ (ő) más nővel.⁴⁷

⁴⁵ Partee (1972) in Schwarz (2000: 125)

⁴⁶ Vicc egy angol újságból. Herman Hendriks szóbeli közlése in Schwarz (2000: 125).

⁴⁷ L. Schwarz (2000: 128)

A (36), (37), (38) példákkal szemléltettem, hogy a legtöbb ige anaforikus szigetként működik, kivéve azok, amelyek olyan testi folyamatokat jelölnek, ahol tabuizált testnedvek játsszák a főszerepet. A (54) példa azonban mást mutat. Az *igent mond*, illetve a *beadja a derekát* igék szemantikai reprezentációjában implicite jelen lévő (Ő)NEKI-re lehetséges a névmási visszautalás, tehát ezek az igék nem működnek anaforikus szigetként. Mi lehet erre a magyarázat? A megoldás talán a vonzat fogalmában keresendő, amelyet a következőképpen definiálhatunk: „A vonzat olyan bővítmény, amely egy régens által megkívánt szemantikai funkciót tölt be, s szervesen hozzátartozik az alaptag jelentésszerkezetéhez; olyan mozzanattal egészíti ki az alaptag jelentését, amelyet az szükségképpen megkíván.”⁴⁸ A vonzat alapvetően kétféle lehet: kötelező és fakultatív. Az (54) példában fakultatív vonzattal van dolgunk, ugyanis az (Ő)NEKI „[...] jóllehet hozzátartozik az alaptag [ADTA BE A DEREKÁT/MONDOTT IGENT] jelentésstruktúrájához, de a régens nem követeli meg, hogy a mondatban megjelenjen a tőle függő egység, tehát implicit maradhat [...].”⁴⁹ Úgy tűnik tehát, hogy a kötelező bővítménnyel, más néven vonzattal rendelkező igék nem blokkolják az indirekt névmási visszautalást egy jelentéskomponensükre, tehát nem funkcionálnak anaforikus szigetként, Vagyis Schwarz fenti tétele, miszerint a legtöbb ige anaforikus szigetként működik, túlságosan is általános, azaz pontosításra, differenciálásra szorul.⁵⁰

Látjuk tehát, hogy további vizsgálódás szükséges ahhoz, hogy magyarázatot tudjunk adni a fenti és más — itt nem említett — példákban található utalásformák elfogadhatóságára, kérdésességére, vagy éppen elfogadhatatlanságára.

Összegzésképpen elméleti szempontból azt látjuk, hogy az eddigi kezdeményezések a nyelvészeti kutatás egyik vagy másik területén próbáltak kritériumokat találni az itt tárgyalt jelenség leírására. A fenti jelenségek elemzésével ellenben éppen arra kívánok rámutatni, hogy a homogén, egyetlen nyelvészeti területre köthető kritériumok nem vezetnek eredményre, ezért vélhetően több területről kell kritériumokat keresni, ahogy ezt Schwarz (2000) is teszi. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy Schwarz kezdeményezése is kimerül abban, hogy több különböző kritériumot sorol föl, de nem tisztázza sem ezeknek az egymáshoz való viszonyát, sem pedig azt nem mutatja meg, hogy másfajta kritériumok keresése felesleges volna. Az említett ellenpéldákkal éppen azt kívánom szemléltetni, hogy az eddigi kritériumok egyfelől problematikusak, másfelől korántsem biztos, hogy nem lenne szükség új kritériumok bevezetésére.

⁴⁸ Keszler (2000: 355)

⁴⁹ Keszler (2000: 356)

⁵⁰ Köszönettel tartozom a kötet lektorának hasznos megjegyzéseiért itt és az egész dolgozatot tekintve egyaránt.

Irodalomjegyzék

- Anderson, Stephen R. 1992. *A-Morphous Morphology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bösch, Peter 1983. *Agreement and anaphora. A study of the role of pronouns in syntax and discourse*. (Cognitive Science Series). New York—London: Academic Press.
- Browne, Wayles 1974. On the Topology of Anaphoric Peninsulas. In: *Linguistic Inquiry*, 5(4). 619–620.
- Chafe, Wallace 1976. Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics, and point of view. Li, Charles (ed.) *Subject and Topic*. New York: Academic Press. 25–55.
- Consten, Manfred. 1993. *Sprachliche und außersprachliche Bezüge bei der Interpretation von Pronomina*. (Magisterarbeit) Universität zu Köln.
- Corum, Claudia 1973. Anaphoric peninsulas. In: *Chicago Linguistic Society* 9. 89–97.
- Coulmas, Florian. 1988. Wörter, Komposita und anaphorische Inseln. In: *Folia Linguistica* 22. 315–336.
- Csatár Péter—Haase Zsófia 2011. Koherencia és kohézió – Reflexiók e két fogalom értelmezésére a német nyelvű szakirodalom alapján. In: *Officina Textologica* 16. 57–80.
- Garrod, Simon. 1995. Distinguishing between Explicit and Implicit Focus during Text Comprehension. Rickheit, G./Ch. Habel (eds.) *Focus and Coherence in Discourse Processing*. Berlin/New York: de Gruyter. 3–17.
- Gernsbacher, Morton Ann. 1989. Mechanisms that improve referential access. In: *Cognition* 32. 99–156.
- Gernsbacher, Morton Ann. 1991. Comprehending conceptual anaphors. In: *Language and cognitive processes* 6. 81–105.
- Gernsbacher, Morton Ann. (ed.) 1994. *Handbook of Psycholinguistics*. San Diego: Academic Press.
- Hankamer, Jorge & Sag, Ivan 1976. Deep and surface anaphora. In: *Linguistic Inquiry* 7. 391–428.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kocsány Piroska 2010. *Grundkurs Linguistik. Ein Arbeitsbuch für Anfänger*. Paderborn: Wilhelm Fink Verlag.
- Lakoff, George—Ross, John 1972. A note on anaphoric islands and causatives. In: *Linguistic Inquiry* 3. 121–25.
- Levi, Judith N. 1977. The constituent structure of complex nominals, or, That’s funny, you don’t look like a noun! Woodford A. Veach, Samuel E. Fox, &

- Shulamith Philosoph (eds.) *Papers from the thirteenth regional meeting*. (Chicago Linguistic Society). Chicago: Chicago Linguistic Society. 325–338.
- Libben, Gary—Gibson, Martha—Yeo Bom, Yoon—Dominiek, Sandra 2003. Compound fracture: The role of semantic transparency and morphological headedness. In: *Brain and Language* 84. 50–64.
- McKoon, Fail—Ward, Gregory—Roger, Ratcliff—Sproat, Richard 1990. *Morphosyntactic and pragmatic manipulations of salience in the interpretation of anaphora*. Evanston, IL, and Murray Hill, NJ: Northwestern University and AT&T Bell Laboratories, MS.
- Partee, Barbara 1972. Opacity, coreference and pronouns. Davidson, D./G. Harman (eds.), *Semantics of Natural Language*. Dordrecht: Reidel. 415–441.
- Postal, Paul 1969. Anaphoric islands. In: *Chicago Linguistic Society* 5. 205–39.
- Reinhart, Tanya 1981. Pragmatics and linguistics: An analysis of sentence topics. In: *Philosophica* 27. 53–94.
- Rickheit, Gert.—Habel, Christopher. (eds.), 1995. *Focus and Coherence in Discourse Processing*. Berlin: de Gruyter.
- Sanford, Anthony J.—Garrod, Simon 1981. *Understanding Written Language: Explorations in Comprehension Beyond the Sentence*. Chichester: Wiley.
- Sanford, Anthony J.—Garrod, Simon 1994a. Resolving sentences in a discourse context. Gernsbacher, M.A. (ed.) 1994. 675–698.
- Sanford, Anthony J.—Garrod, Simon 1994b. Selective Processing in text understanding. Gernsbacher, M.A. (ed.) 1994. 699–719.
- Sanford, Anthony J.—Garrod, Simon—Lucas, A.—Henderson, R. 1983. Pronouns without explicit antecedents. In: *Journal of Semantics* 2. 303–318.
- Schäfer, Martin 2011. *Semantic Transparency and Anaphoric Islands*. Submitted. http://www.martinschaefer.info/publications/download/schaefer_martin_2011_semantic_transparency_web_version.pdf [2012.01.10.]
- Schmid, Hans-Jörg 2007. *Entrenchment, Salience, and Basic Levels*. http://www.anglistik.uni-muenchen.de/personen/professoren/schmid/schmid_publ/2007_entrenchment.pdf [2012.01.10.]
- Schwarz, Monika 2000. *Indirekte Anaphern in Texten. Studien zur domänengebundenen Referenz un Kohärenz im Deutschen*. [Linguistische Arbeiten 413] Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Tic Douloureux, P.R.N. 1971. A note on one's privates. Zwicky, Arnold et al. (eds.) *Studies out in left field: Defamatory essays presented to James D. McCawley on the occasion of his 33rd or 34th birthday*. 45–52. Edmonton and Champaign: Linguistic Research Inc. 45–52.
- Ward, Gregory—Sproat, Richard—McKoon, Gail 1991. A pragmatic analysis of so-called anaphoric islands. In: *Language* 67(3). 439–474. <http://www.ling.northwestern.edu/~ward/Language91.pdf> [2012.01.10.]

- Watt, W. 1975. The indiscreteness with which impenetrable are penetrated. In: *Lingua* 37. 95–128.
- Zwitsersloot, Pienie. 1994. The role of semantic transparency in the processing and representation of Dutch compounds. In: *Language and Cognitive Processes* 81. 358–367.